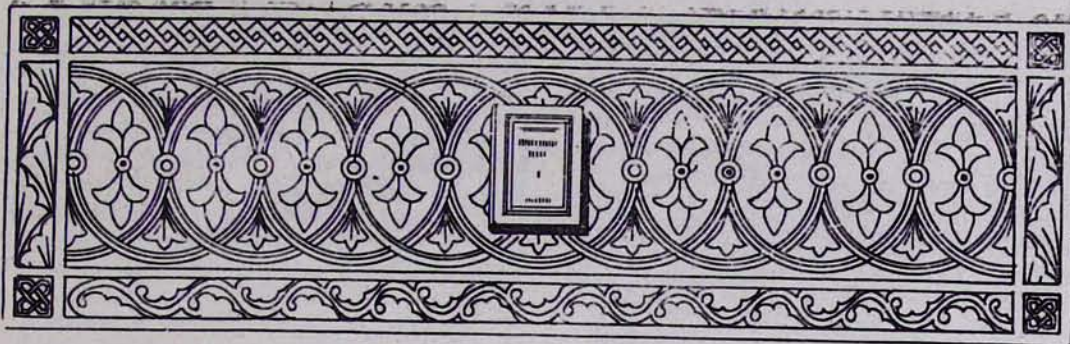

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

III.—Խաչիմ ճամփան

Շողենավին մեջ ենք արդեն:

«Ես քանի մը ընկերներու հետ, կպատմեմ Անտոնյան, հաջողեցա սպրդիլ մինչև առաջին կարգի ճամփորդներու հատուկ սալոնը: Ուրիշները մեզմեծ առաջ կրցեր էին նույնը ընել, և երբ սալոն մտանք, անկյուն մը տեսանք մեզ նման հետիոտն եկողներեն Տիրան Քելեկյանը, դոկտ. Թորգոմյանը, Հայկ Խոճասարյանն ու Կոմիտաս վարդապետը, որոնք նստելու տեղ գտեր էին»:

Բոլորը մտահոգ էին թե ո՛ւր կտարվին այսպես: Ամեն մեկը ենթադրություն մը կընէր: Մյուս կողմն ոստիկանները սկսած էին հետզհետե ավելի դաժան դառնալ:

«...Մենք դուրս ելանք միջոց մը, տեսնելու համար թե ինչու շեն դադրած ոստիկաններու պողտուքները, որոնց արծազանքները մինչև սալոն կհասնեին: ...Ոստիկանները կջանային պզտիկ խումբերու վերածել անցքերու մեջ խռնվածները և զանազան խուցերու և սրահներու մեջ տեղավորել զանոնք, և եթե այս գործը կգժվարանար, պատճառը իրենց կողմն կիրարկված բրտությունն էր: Ամենն կտպիտները զաղտնի ոստիկաններն էին, որոնք շենք շնորհք կհայհոյեին աչ ու ձախ: Մեզի շատ բնական թվեցավ հայ լըրտեսներու ներկայությունը անոնց հետ: Այն մթնոլորտին մեջ ուր կգտնվեինք, ասիկա այլևս զարմանալի չէր: Ոչ իսկ զգուշություն կը-

նեին իրենց մեր մեջ ներկայությունը ծածկելու համար: Օրը իրենցն էր ապահովաբար:

...Երբ կրկին մտանք սալոնը, Կոմիտաս իր անկյունեն ելեր և հայտնի չէ թե ինչպես տեղավորվեր էր դոկտ. Տաղավարյանի և դոկտ. Թորգոմյանի միջև: Երկու բժիշկներն այլ կուլային, և Կոմիտաս մեյ մը մեկուն, մեյ մը մյուսին կուղղեր շատ անհանգիստ արտահայտությամբ մը վառված աչքերը: Երբեմն կա՛մ Տաղավարյանի և կա՛մ Թորգոմյանի կողմը հակելով, բաներ մը կմրմնջեր, թերևս մխիթարության կա՛մ քաջալերության խոսքեր, զորս չէինք իմանար»:

Եվ ահա շողենավին շչակը: «Շուտով զգացինք անիվներուն դառնալը և անոնց հարուցած ճողվյունը: Հայտնի էր որ ճամփա պիտի ելլեինք: ...Դոկտ. Թորգոմյան հանկարծ ոտքի ելավ և մինչև սալոնին դուռը հառաջանալով, աչքերը ուղղեց լուսնին: Երկար պա՛հ մը դայն դիտել և այտերն ի վար իջնող և մորուքին երկայնքը մարգարտացող արցունքները սրբել վերջ, դեմքը ուղղեց Բերայի սիլուետին, լալազին ձայնով մը մրմնջելով:

«— Մնաս բարով... ա՛լ քեզ տեսնելիք չունիմ...»

«Զինքը առին տարին ու նստեցուցին Կոմիտասին քով: Այս վերջինը այլևս շուրջիններով չէր զբաղեր կարծես: Իր աչքերը, որոնց մեջ նայվածքը բոլորովին անհանգիստ ու անհանդարտ արտահայտություն մը ստացած էր, հառած էր գետինը, որոշ կետի մը»:

Արամ Անտոնյան կպատմե թե մարիլ 13/26-ի իրիկունը հայ քսոսրականներու կարավանը պիտի հասներ վերջապես իր առաջին հանգրվանը, Բավլիի խանը, ուր և պիտի սկսեր Կոմիտաս վարդապետի տոմարը»:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի ՌՌ Ա-ից, Ե-Ժ-ից, 1966 թվականի ՌՌ Ա-2-ից, Բ-Ժ-ից, 1967 թվականի ՌՌ Գ-2-ից և 1968 թվականի ՌՌ Ա-Դ-ից:

«Բառը, կգրե, հաճախ գործածված ու գործածվելու վրա, ճիշտ չէ, և խոշոր շափազանցություն մըն է, երբ կականարկե Բառուրի ընթացքին իր մոտ հայտնված տառնապին: Ու որքան ալ թուփակներու բազմություն մը անընդհատ կկրկնե թե Կոմիտաս խենթեցավ տարագրության ձևակերպ վրա, իրականությունը սա է որ Կոմիտաս լիքնեցավ Բառուրի ընթացքին: Իր մտքին փլուզման բուն տոհմը, որ հետագային Պոլսո մեջ կերպարանք առավ, մանվածապատ կնճիռ մըն է, որուն թափանցելու համար պետք է կանգ առնել բազմազան պատճառներու վրա: Շատ շատ այդ տոհմին պատճառներն մեկը, և ո՛չ թե պատճառը կրնանք նկատել նաև աքսորը: Բայց ասիկա չի նշանակեր որ եթե աքսորը չըլլար, տոհմը չպիտի հայտնվեր: Առիթ պիտի ունենամ այս կետին անդադրանալու: Սա միայն ըսեմ այստեղ որ Կոմիտասին և ուրիշ յոթ բախտակիցներու համար, աքսորը շատ կարճատև եղավ, այսինքն լոկ 15 օր,—բանտարկության և ճամփորդության օրերն ալ միասին հաշվելով: Մեզի հետ ձերբակալված էր ապրիլ 11-ի (Հ. Տ.) շաբաթ օրվան գիշերը, Պոլսեն ելանք հաջորդ կիրակի գիշերը, միասին Չանղըրը ժամանեցինք ապրիլ 15-ի չորեքշաբթի իրիկունը, իր վերադարձի հրամանը հասավ 11 օր վերջ, ապրիլ 26-ի կիրակի առտուն, օր մըն ալ ազատ շրջեցավ Չանղըրը մեջ, բոլորովին զերծ ամեն հարկադրությունից, և ապրիլ 28-ի երեքշաբթի օրը, ինք և իր յոթ բախտակիցները մեկնեցան Պոլիս, ուր պիտի մտնեին մայիս 2-ի շաբաթ իրիկունը:

Կոմիտասի ամբողջ տոհմը աքսորի մեջ, ջղաքրդության, բռնեք քիչ մը բուն ջղաքրդության պահ մը եղավ, որ երբեք վրդովիչ համեմատության մը չհասավ և երկար ալ չբաշեց: Իր տառնապը, ենթադրելով որ չէր սկսած արդեն, առաջին անգամ հայտնեցավ ապրիլ 14-ի իրիկունը, Բավլի ժամանելիս քիչ ետքը, հասարակ ժանտարմայի մը կողմն գործված աննշան բրտության մը վրա, և տեղեց մինչև ապրիլ 16-ի իրիկունը, երբ արդեն Չանղըրը զորանոցն էինք, այսինքն ընդամենը երկու գիշեր և երկու օր, այն ալ ոչ մշտատև կերպով, այլ ավելի կամ նվազ երկար ընդհատումներով, որոնց ընթացքին քիչ անգամ բառ մը ելավ բերնեն:

«Բավլիի հանգրվանը հասեր էինք իջնելով քարոտ ու գրեթե ցից բարձունք մը, որմե վար մեր կառքերուն գահավիթումը, բարեբախտաբար կարճատև, ճամփուն ամենն ծանր տառնաքը պատճառած էր մեզի: Ջարմանալի չէր որ մեր կալք ժամանումը փախուստ մը եղավ կառքերեն, որոնցմե ամեն մարդ վար նետվի կուպեր վայրկյան մը առաջ: ...Իջնողները առհասարակ կուղղվեին

դեպի խանը, ընդարձակ երկհարկանի քառակուսի շենք մը» որ «ավելի ամբողջ կնամներ քան բնակության սահմանված ունե շենքի: ...Պարզ էր որ ցուրտ գիշեր մը պիտի ունենայինք: Ոմանք իրենց մարմնին ամենն խոշտանգված մասերը կմարձեին, փոխնիփոխ ցավի կամ գոհունակության կանչերով, երբեմն նաև հիշոցներով, որոնց ստվար ու արդար բաժինը օրվան պետական մարդոց կուղղվեին»:

Մարավը կշարաբեր բոլորը: Ամեն ոք դեպի հրապարակ կփութար ուր ջրհան մը նըշմարբեր էին: Առաջին գացողները ետ դարձան հուսահատ, որովհետև կառապաններն ու ժանտարմաները արդեն ջրհանին մոտ տեղավորվեր էին իրենց անասունները ջրելու, իսկ վեց դուլլեր կային ջրհանին առջև, 42 կառքերուն 84 ձիերուն համար, ու վեճը ծագեց էր արդեն կառապաններուն և ժանտարմաներու միջև և հետզհետև կսաստկանար: Ու ահա կարավանին ամենն երիտասարդներն երկուքը, Արմեն Տորյան (Հրաչյա Սուրենյան) և Փաստրմաճյան, ջրհանին շուրջ տիրող խառնակությունն օգտվելով, հաջողությամբ լեցուն դուլլերեն մեկը փախցնել, կառքերու պատվարը անցեր էին, և դեպի իրենց ընկերները կու գալին, որոնք խելահեղ կրուպասին ջուրի քանի մը կաթիլի:

«Իրենցմե ամենն անհամբեր Կոմիտասն էր: Հազիվ մեզի մոտեցած, Փաստրմաճյանի և Տորյանի բերած դուլլը և անոր մեջ ծփացող վճիտ ջուրը տեսնելով, պոռաց ուրախությունն, գլուխը առաջ, դեպի դուլլը ցցեց և սկսավ թրվալ, ձեռքերը արագորեն իրարու շփելով, ինչպես հաճախ կընեն հրձիվաժիթ պահերու մեջ: Աշվրներուն հրավառ նայածքը պարզապես գամված կմնար դուլլին մեջ հանգած աղամանդավառ ջուրին, իբրև թե անկե դուրս աշխարհ գոյություն չունենար իրեն համար:

Սակայն այդ դուլլեն խմել խնդիր մըն էր: Գավաթ կամ ունե աման չունեինք, և չէինք ալ կրնար մեր ափերեն օգտվիլ, որովհետև ամենուս ալ ձեռքերը երկար առնեն ի վեր չէին լվացված, և ճամփուն ընթացքին ամեն բանի քսվելով-քսվելով այնքան աղտոտած ու սեցած էին որ շատեր պատրանքը կունենային թե ձեռնոց կկրեն: Պետք եղավ որ դուլլը բերող երկու շուտակները վերցնեն դայն մինչև վարդապետին բերանը որպեսզի խմելու ձև մը գտնե:

Բայց ճիշտ այն պահուն ուր Կոմիտաս շրթունքը ցցած, ձեռքերը դուլլին կերկնցներ իբր հենակ, որպեսզի կարենա հանգիստ խմել, ձիավոր ժարտարմաներն մեկը, որուն մեզի մերձենալը չէինք նշմարած, բիրտ հարվածով մը դուլլը թոցուց Փաստրմաճյանի ու Տորյանի ձեռքին: Բարեբախտություն մըն էր

որ երկաթե լայն շրջանակներով ծանր ջրամանը Կոմիտասի կամ ուրիշի մը գլխուն չբախեցաւ։ Հետեւանք կրնար շատ ծանր ըլլալ։ Բայց Կոմիտաս այդ ընդհարման վախը կրեց, և երկու քայլ ետ նետուեցաւ, աչքադուլը բոլորելով գլխուն շուրջ, իբր թի զայն պաշտպանել ուղեր գալիք վտանգի մը դեմ։ Միայն մաս մը ջուր ժայթքած էր դեմքին վրա, և սկսավ կաթկթիլ մորուքն ի վար։ Թրջեցաւ մանավանդ Երվանդ Չավուշյան, որ անոր ճիշտ մոտը կանգնած էր։

Անքան արագութեամբ տեղի ունեցավ այս անցքը որ մեզմե շատեր չէին հասկցած թի ինչ պատահեցաւ իրոք։ Դուլը գետինն էր, ամբողջովին պարպւած, և ուրիշ բանի չէինք նայիք։

Կոմիտաս պարզապէս շքամբ էր, բոլորովին անշարժ կմնար, իբր թի քարացած ըլլար, և կարծես չէր նշմարեր այն թաշկինակները զորս մեր ընկերներեն ոմանք իրեն կերկարեին որպէսզի չորցնէ դեմքը։ Աչքները, որոնց մեջ եթէ ոչ սարսափի, գոնէ արտակարգ զարմացման արտահայտութիւն մը պաղած կմնար, չէր բաժնէր ժանտարմային։ Այս վերջինը, անհասկանալի մոլուցք մը բերնին, ծեցցաւ վերցուց դուլը ու հեռանալու վրա էր, երբ Իպրահիմ էֆենտի,—կարավանին վարիչը,—որուն ամենատես աչքերեն չէր խուսափած այս միջադէպը, մեր կողմը շտապեց և կեցուց դայի։

— Ո՛ւր կտանիս այդ դուլը, հարցուց։

— Մեր հայվանները (անասունները) պիտի ջրեմ։

— Էվվելա պո՛ւ հայվանլար (է՛ն առաջ այս անասունները), պոռաց Իպրահիմ էֆենտի, դուլը վար դնել տալով։

Ասիկա ըսավ շատ բնական եղանակով մը, թերևս առանց մտքեն անցնելու թի կրնայինք անկէ վիրավորվիլ։ Անշուշտ ավելի վաշխուշ կերպով մը կրնար ըսել Էվվելա պոնլար (էն առաջ ասոնք), բայց չեմ կարծեր որ հայվան բառը մեզ նախատեսու մտքով գործածեց։ Թուրք պաշտոնատարները հաճախ կրկերակրեին զայն,—պարզ կրթութեան պակասի, անփափկավարութեան և կամ վարժութեան բերմամբ։ Եւ մեր հայ աղաներն ալ այդ բառով դժգոհութիւն կարտահայտեին, երբ թերութիւն մը տեսնեին իրենց ստորադասներուն կամ պաշտոնյաներուն մոտ։

Ժանտարման, միշտ նույն անըմբռնելի մտմտուքը բերնին, թերևս ակոսներուն մեջն հայհոյելով, հեռացաւ դնաց։ Կոմիտասի աչքերը միշտ անբաժան մնացին անկէ, մինչեւ որ անհետացաւ։

Իսկ Իպրահիմ էֆենտի, պարապ դուլը ձեռքը դնալի հրապարակը ուղղվելով, վերջ տվաւ ժանտարմաներու և կառապաններու

միջև ծագած վեճին, և անշուշտ իր հրամանին վրա էր որ կառապաններ տրամադրելի վեց դուլներն չորսը լեցնելով մեզի բերին, խընդրելով միայն որ շուտ հագեցնենք մեր ծարավը։

Բնական է շտապեցինք, մանավանդ որ այդ դուլներն ջուր խմելը այլևս որեւէ դժվարութիւն չէր ներկայացնէր, շնորհիւ նախախնամական շերեփի մը զոր ոմանք խանին նպարավաճառին մոտ դտեր էին, և զոր մաքրեցին ոչ թի օճառով որ երազ մըն էր Բավլիի այդ կայքին մեջ, այլ գետնի հողով։

Կոմիտաս, որ պա՛հ մը առաջ ամենէն ծարավն էր մեր մեջ և ամենէն անհամբերը, և որուն մատուցին շերեփով առնված ջուրի անդրանիկ բաժինը, չխմեց և լոկի խան մտավ։

«Շուտով մոռցանք ժանտարմային հարուցած միջադէպը, Կոմիտասն ալ անոր հետ։ Զեմ կարծեր որ իրեն մատուցված ջուրին մերժումը, հետո իր լոկի նահանջը դնալի խանը, մտահոգութեան և կամ մասնավոր ուշադրութեան տարակա դարձան ականատեսներուն կողմէ։ Եղածը ինքնին մեծ բան չէր։ Աքսորի ճամփու մը վրա, ժանտարմայի մը բրտութիւնը անշուշտ անակնկալի մը բնույթ չի ստանար արտաքականներու աչքին, թողունք Թուրքիոյ, նույնիսկ բոլորովին քաղաքակիրթ երկիրներու մեջ։ Ժանտարման ամեն տեղ և ամեն ժողովուրդի մեջ, անողորմ է,—չրսելու համար ուրիշ բան։

Արդեն ուրիշ զբաղում ունեինք։ Թուրք գեղջուկներ հայտնվել էին մեր շուրջը, իրենց հետ բերելով խնամով կապված հարդի շոր խուրձեր։ Կարելի էր անոնցմէ մեկ քանի հատ միացնելով բազմոցի պէս բան մը հարդարել կառքերուն հատակը։

...Մկրտիչ (Պասմաճյան) արդեն հեռացեր էր դնալի գեղջուկները, խոճասարկան ու ես ալ անոր հետեւելու վրա էինք, երբ Քելեկյան որ խանէն դուրս ելեր էր, ձայն տվաւ մեզի, ու մեր մոտ գալուն հարցուց թի ի՞նչ պատահած էր Կոմիտասի։ Իրմէ իմացանք որ վարդապետը «անսովոր երևույթ մը ունի», չի խոսիր ու կասկածոտ նայվածք մը կձգէ իր շուրջը շարժտող, մասնավորաբար խան մտնող ամեն մարդու վրա։

Քանի մը բառով պատմեցինք, եղածը, առանց ծածկելու թի միջադէպին բուն պատճառը Տորյանն ու Փաստրմաճյանը եղած էին։ Պատմեցինք նաև Իպրահիմ էֆենտիին միջամտութեան պարագան, հայտնելով որ պարզապէս կշտամբած էր ժանտարման, մեզ ալ այդ առթիւ անհաճո բառով մը պատկերով։

Քելեկյան լայն շունչ մը առավ։ Ինք ալ, ինչպէս ներսը գտնվողներն ոմանք, այնպէս

կարծեր էին թե հատկապես Կոմիտասի դեմ բան մը տեղի ունեցած է դուրսը, մինչդեռ ժանտարման ո՛չ Կոմիտասի, ո՛չ ալ մեզմե մեկուն կամ մյուսին ուէ խոսք չէր ուղղած: Դուլին փախցվիլը տեսած միջոցին անշուշտ իր աչքեն չէին վրիպած նաև զայն փախցնողները, Տորյանն ու Փաստրմաճյանը, որոնք Կոմիտասի մոտն էին, և որոնց նույնպես բան մը չէր ըսած, այլ լուկ դուլը առնել տանիլ ուղած էր:

— Վախցանք որ պարագան ավելի ծանր բան մըն է, ըսավ Քելեկյան:

Հայտնապես ապահովված էր և գոհ կերեվար:

«Երբ խան մտանք, Կոմիտասը տեսանք նստած թրքական սրճարաններու հատուկ ցած ու առանց հենարանի աթոռակի մը վրա, բակին ձախ կողմի խուցերեն մեկուն մոտ, հայտնապես անհանգիստ դրոթյան մը մեջ: Իր շուրջը, նույնպես աթոռակներու վրա նըստած էին դուկտ. Թորգոմյան, դուկտ. Զեմա-հիրճյան, վերապ. Քերոբյան, Պալաքյան վարդապետ և ուրիշներ: Ոչ ոք կիսուսեր: Կոմիտաս հագնվ թե անտարբեր ակնարկ մը նետեց մեր վրա, երբ իր առջևն անցանք: Քելեկյան մնաց այնտեղ, ես հեռացա խոճասարյանի հետ և միացանք ծանոթներու խումբի մը:

Այդ միջոցին մեր ստվար մեծամասնությունը խանն էր արդեն: Դուրսը մնացողներն ալ, ցուրտեն խթանված, հետզհետե ներս կը մտնեին: Ուսման կրքեր էին աթոռակ մը գրտնել ու նստիլ: Ուրիշները երկնցած էին ստորնահարկի խցիկներուն առջև փռված փսիաթներու վրա, խումբ-խումբ կիսուսեին: Կոմիտասի «անսովոր» երևույթը շատ աչքի չէր զարկած, և դուրսը պատահած միջադեպը առհասարակ անծանոթ մնացած էր:

Խանին նպարավաճառը մոտակա Տյումանսուղ գյուղը դրկեր էր մեկը, ուտելիք գտնելու համար: Անոր ընկերացիներ էր գասթեմունիցի թուրք երիտասարդ մը, որ թուրք կիներու կողմն հարձակում կրեր էր Տյումանսուղ անուն գյուղի մը մեջ, գյուղ ուր կիներ միայն կը բնակեին և ուր մտնելու անխոհեմությունը գործեր էր: Մարդուն գլուխը դեռ կիսովին կորսված կմնար վիրակապերու տակ:

«Ճիշտ այդ միջոցին Կոմիտասի ձայնը առինք, և իր կողմը դարձանք:

— Ժանտարման է արեւ, կհարցներ շուրջիններուն, աչ ցուցամատը ցցած դեպի երիտասարդը:

Մեկ երկու հեղ կրկնեց այս հարցումը:

Չեմ գիտեր ի՞նչ պատասխան տվին իրեն: Անշուշտ միշտ վրդովիչ երևույթ մը ունեւ, և աչքերուն մեջ վառող նայվածքը պարզապես անհանգստություն կպատճառեր դիտողին, բայց իր խոսիլը բարենշան բան մը նկատ-

վեցավ անոնց կողմն որոնք տեղյակ էին թե խան դառնալեն ի վեր բառ մը չէր արտասանած:

Ժանտարմայի այդ մտավախությունը, առաջին հայտարար երևույթը իր ջղագրգռության տագնապին, որ նույն գիշերն ու հաջորդ օրը բոլորովին սուր կերպարանք մը պիտի ստանար, իր մեջ բույն դրեր էր արդեն:

Շուտով սակայն դադրեցանք իրմով հետաքրքրվել, և մեր ուշադրությունը կեդրոնացավ դուրսեն եկողներու վրա, որոնք կը ծանուցանեին թե կառքերը լծվելու և շարվելու վրա են:

«Իրիկունը ուշ ատեն բաժնվեցանք Բավլին, երբ դեռ լույս էր: Բոլորս ալ դժգոհ էինք անոր համար որ կնախընտրեինք գիշերը խանը անցնել: Էնկյուրի-Բավլի ճամփան կես մը խորտակած էր մեղ, և գիշերվան մը հանգիստը, հոգ չէ թե խանին աղտոտ փսիաթներուն վրա, նույնիսկ առանց բարձի ու ծածկոցի, ճշմարիտ կաղզույր մը կրնար դառնալ:

Հետո տարեց մարդիկ կային մեր մեջ, ու նաև հիվանդներ: ...Մտահոգության պարագա մըն էր նաև Կոմիտաս վարդապետի ջղադրագրությունը:

...Կառքերը, ինչպես կնախատեսեինք ու կվախնայինք, շուտով սկսան իրենց դժոխային պարը խճուղիին վրա: Եվ ալ չեմ ակնարկեր մեր խեղճ ոսկորներուն տաժանքին, մանավանդ երբ մուլը իջավ ու կարավանին ընթացքը կատարյալ արշավի մը վերածվեցավ:

...Այս գիշերային արշավանքը դեպի Գալեճիք, ավելի տաժանելի բան մը դարձավ բան մեր ուղեգնացությունը Էնկյուրիեն Բավլի:

...Շուտով սարսափն ալ պիտի ավելնար ցուրտին տաժանքին:

Դժնգակ եղած է Բավլին Գալեճիք տանող ճամփան:

«Ճամփա չէր, կպատմե Արամ Անտոնյան, այլ գետնուղի մը, ուր խավարը կտիրապետեր կուպրի թանձրությամբ, և որուն մեջ ամեն բան, մեր գլխուն վրա ցցված ժայռեր, անոնց ծերպերուն մեջ գանգրացած վայրի բույսերու խուրճերը, հողի ցցունքներ, և ասդին-անդին ըստ բախտի հասակ նետած մեծավոր ծառերու գագաթներ, ուրուային ձևեր կառնեին, զորս մեր երևակայությունը իսկույն կփոխակերպեր առասպելական հրականերու կամ հեթաթունակ հրեշներու:

Չգարմացանք երբ վերջեն Պալաքյան վարդապետ պատմեց թե Կոմիտաս, որ իրենց կառքին մեջ կգտնվեր, այդ մթին անցքին ամբողջ երկարության վրա տեսած ժայռի ցրցունքներն ու ծառերը կշփոթեին դարանակալ ժանտարմաներու հետ, և կատարյալ սարսափի մը մատնված, իր դեմքը կծածկեր եր-

կու ափերով, կամ գլուխը ուղեկցին վերարկուին ծալքերուն տակ կմխրճեր, պաղատելով որ «Պահպանիչ» կարգա իր վրա: Պալաթյան կավեղցներ թե ինքն ալ անձնապես այն տպավորության տակ մնաց թե յուրաքանչյուր ծառի կամ ապառաժի ետին ավազակ մը կծկտած է, հրացանը ձեռքը, պատրաստ կրակելու:

Ուրիշներ ավելի եղերական մտավախություններ ունեցեր էին, ինչպես վերջին պատմեցին: Եվ ասիկա ալ դարմանալի չէր, որովհետեւ այդ սոսկալի արահետը, որուն մեջ մխրճվեր էինք, իրոք հարմարագույն սպանդի վայրերն են կրնար դառնալ, եթե այդ եղած ըլլար մեզ առաջնորդներուն նպատակը:

Բարեբախտաբար երկար չտեց: Շուտով մեր ետին թողուցինք զայն ու վերստին մրտանք դաշտային տարածություն մը, որուն վրա խճուղին բաղդատաբար լավ վիճակի մեջ կմնար:

Արամ Անտոնյան նկարագրելով արսուրականներու կարավանին ժամանումը Գալեծիք, կպատմե թե անոնք ինչպես զետեղվեցան խանի մը մեջ, որ երկհարկանի տղեղ շենք մըն էր, լերի բարձունքի մը վրա:

«Վերջին անցքը որ կհիշեմ,—կգրե,—Կոմիտասի մուտքն էր. Պալաթյանի հետ կողք-կողքի մտան ներս, և Կոմիտաս պարզապես ոռնաց, տեսնելով գետնահարկին մեջ ծավալած ծուխը որ բոլորովին թանձրացեր էր ատենն մը ի վեր, որովհետեւ մեզմե շատեր շարունակաբար ծխելու վրա էին: Գիտեինք որ նույնիսկ սովորական կյանքի մեջ, թողունք վառվածք, չվառած սիկարեթի մը տեսքն իսկ ջղայնություն կպատճառեր իրեն: Զինքն ալ վերնահարկը հանեցին շուտով, կենթադրեմ կես մը բռնի, որովհետեւ քանի կբարձրանար, ծուխը այնքան զգալի կըլլար, ու կգծկամակեր կըլլու»:

Անտոնյան, արսուրականները մոտակա հրապարակը կհանվին որպեսզի գնումներ ընեն ժանտարմաներու հսկողության տակ:

«Այդ միջոցին մեր մոտ տեսանք Կոմիտասը, միայնակ, ինչ որ շատ լավ տպավորություն ըրավ ամենուս ալ վրա: Քանի որ հետեվորդ չունեի, ուրեմն հանդարտած պետք է ըլլար: ...Մեր շուրջն էին ժանտարմաներն մեկ քանին որոնք նույնպես գնումներ կընեին: Կոմիտաս՝ միշտ նույն ակնածութեամբ կբարեկեր բոլորն ալ, այնքան խոնարհութեամբ որ մեզմե ոմանք, մանավանդ անոնք որ տեղյակ չէին իր ջղագրգռության սրբազաններուն, սկսան կասկածիլ թե ժանտարմաները կհեղեն:

Եվ սակայն լուրջ էր, եթե կարելի էր լքողություն անունը տալ այն հոգեկան դրություն որուն մեջ կտվայտեր: Մեզ ալ կհորդորեր

նույնը ընել, և կարծես կզարմանար որ ժանտարմաները ունէ մտահոգության առարկա չեն մեր մոտ:

Հայտնի էր թե ժանտարմայի մտավախությունը միշտ վառ կմնար իր մեջ, հակառակ անոր որ այդպես հանդարտ կթվեր: Պահ մը վերջ, երբ այլևս ժանտարմա չմնաց մեր շուրջը, սկսավ նույն հարգալիք ողջուններուն առարկա դարձնել բոլորովին անծանոթ մարդիկ, որոնք ապշութեամբ կդիտեին իր ընթացքը, և զուխին թոթվելով իրենց ճամփան կշարունակեին, առանց բան մը հասկցած ըլլալու այդ անախկալ հարգանքի արտահայտություններն: Տարակույս չկար որ Կոմիտաս զանոնք կշփոթեր ժանտարմաներու հետ, ինչպես դիշերը նույն շփոթության առարկա դարձուցեր էր ճամփուն վրա դտնվող ծառերը, երբ սրբաշավ կանցնեինք անոնց առջեւն»:

«...Գալեծիք 200 տուն հայություն ուներ, և ասոնք ունէ մտավախութենն զերծ էին այդ օրերուն: Շուտով արհավիրքը պիտի հնձեր բոլոր այրերը, կիններն ալ թուրքերու ցանկության առարկա դարձնելով: ...Գիշերը իմանալով որ բազմաթիվ հայեր բերված են և թե կրոնավորներ ալ կային անոնց մեջ, այդ ապշիլ մարդիկը անկողիններ ու վերմակներ բերեր էին վերջիններուն համար: ...Այնպես որ բավական հանգիստ դիշեր մը անցուցեր էին եկեղեցականներն ու հիվանդները, անշուշտ նաև ուրիշներ:

...Կոմիտաս ալ շուտով հանդարտեր էր, բունեն ընկճվելով, և կրցեր էր քնանալ»:

Առավոտուն, շատեր փութացեր էին Գալեծիքի վաճառատեղին՝ գնումի: «Գալեծիքեն խումը մը հայեր եկեր էին մինչև վաճառատեղին, և ապահովաբար կուղեին մեկի հետ հարաբերության մեջ մտնել: Բայց կզոլուանային, թեքու ո՛չ այնքան իրենց, որքան մեր վիճակը զժվարացնելու մտավախությամբ: ...Բայց ատեն չունեցանք մերձենալու այդ հայերուն, որովհետեւ հանկարծ իմացանք թե էնկյուրինն ձիավոր ժանտարմա մը հասած և հրաման մը բերած է մեր մասին: ...Բնական է այլևս չհամեցանք վաճառատեղին: Ոմանք զանազան եմթաղությունց մղվիլ սկսան: Լավատեսները կխորհեին թե ժանտարման կրնա մեր Պոլիս վերադարձին հրամանը բերած ըլլալ:

Երբ խանին առջև հասանք, մեզմե քանի մը փոքր խումբեր միայն կգտնվեին այնտեղ: Վաճառատեղինն դարձողներն ալ հաշվելով, հազիվ երկու տասնյակի կհասներ մեր թիվը: Մյուսները ամբողջովին հովիտն էին, ու անկե ոչ ոք վեր կելլեր այլևս: Վերը մնացողներն ալ ավելի տեղեկություն մը չունեին ժանտարմային բերած հրամանին նկատմամբ:

Այնտեղ տեսանք նաև Կոմիտասը, և մեզի դարմանալի թվեցավ որ տակավին վերը կմնա, մինչդեռ իր ճամփու ընկերները և ընդհանրապես բոլոր անոնք որոնցման սովորաբար շրջապատված կմնար, հովիտն էին արդեն:

«Մեկը ըսավ թե Կոմիտաս ալ իջնելու վրա էր, նույնիսկ քայլերը երագեց երբ էնկյուրիեն եկող ժանտարման հրապարակ հասավ, բայց տեսնելով որ այս վերջինը վերստին ձի հեծնելով դեպի հովիտ կշտապե, իսկույն ետ դարձավ ու մնաց»:

Վերջին պիտի պարզվեր թե էնկյուրիեն եկող ժանտարման հրաման մը բերած էր հնչակյան Հակոբ Ավետիսյանի (Արծրունի) մասին՝ որ Չանդըրը տարվող խումբին մեջ էր:

Արդարև, կարավանին Գալեծիք գտնված ատեն, աքսորականներն կգատեն, Այաշ դրկվելու համար, Արծրունին: Հետո բոլորը կբերվին հովիտ, ուրկե ճամփա պիտի հանվեին դեպի Չանդըրը, աքսորականներու վերջին կայանը:

«Երբ հովիտն կիջնեինք,—կպատմե Արամ Անտոնյան,—Կոմիտաս պահ մը մեր մոտ մնաց: Բոլորովին հուզված ու անհանդարտ երևույթ մը ունեւր, ու թեկըր շարժելով բաներ մը կմրթմրթար զորս չէինք ըմբռնել որոշակի: Հետաքրքրված էր թե «ժանտարման ինչու՞ տարավ Արծրունին», և պետք եղավ իրեն բացատրութիւն տալ եղածին վրա: Չեմ կարծեր սակայն որ մտիկ ըրավ: Երթունքները կերբերակային, բայց ոչ մեկ բառ կխոսեր անոնցման: Կզգայինք իր ներքին փոթորիկը որ կտառապեցներ զինքը, բայց մեզի կարելի չէր անոր թափանցել:

Հետո անցանք զինքը, և միջոց մը շտապանք թե ի՞նչ կընեն, մինչև որ հանկարծ իր ձայնը առինք նորեն, բայց այս անգամ հրատակ ու որոշ:

— Բացվեցեք, ճամփա տվեք, կրսեր:

Մեր մտածումը այն եղավ թե ժանտարմա մը կու գա ետևնուս: Դարձանք և նայեցանք դեպի խանը, բայց ոչ որ տեսանք ճամփուն վրա: Իրավ է, բան մը կհետեւեր մեզի, բայց մարդ չէր, այլ քոսոտ ու հիվանդկախ էջ մը որ իր խրխլած սրունքներուն վրա տատանելով կիջնէր հովիտ, ուր խոտը չէր պակսեր:

Կոմիտաս կանգ առած էր, վերարկուին ծալքերը փոքրին շուրջը սեղմած, և երբ անասունը իր առջեւն կանցնէր, մարմինը կորացուց հարգանքի դիրքով մը, ու ձեռքի շարժումով մը երկար ողջույն մը ուղղեց անոր: Հետո, մինչդեռ անասունը մեզի կմոտենար, Կոմիտաս հանձնարարեց մեր խումբին որ չաճապարենք, «թողունք որ ժանտարման անցնի երթա»:

Պարզապես իշուն կակնարկեր:

Տեսարանը զավեշտական բնույթ մը ունեւր անշուշտ իր տաքնապին անտեղյակ եղողներու համար, և ոմանք խնդացին, կարծելով թե կկատակե, բայց մենք տխուր մնացինք:

Ասիկա վերջին արտահայտութիւնը եղավ ժանտարմայի իր մտավախութեան, և անկե անդին, մինչդեռ Չանդըրը ճամփուն վրա էինք, իր ջղագրգռութիւնը բոլորովին տարբեր բնույթ պիտի ստանար»:

«Առուման ժամը ութն էր սարիւր 15/28-ի այդ հինգշաբթի օրը, երբ Գալեծիքն մեկնեցանք մոսկւ, գրեթե ճնշող օդով մը: Տասնեակու ժամվան ճամփա մը ունեւինք մեր առջև մինչև Չանդըրը,—տասնեակու ժամվան շարշարանք, կխորհինք,—բայց բաղդատմամբ նախորդ օրվան, այս վերջին հանգրվանը շատ պիտի շնորհեմ մեզ»:

...Խճուղին, դեպի Չանդըրը, բարեբախտաբար լավագույն վիճակի մեջ էր, բայց երկար ատեն մնաց անհարթ ու անհավասար, ու շարունակ պետք կծագեր ավելի նվազ ցից բարձունքներն վեր ևսկելու: Ենթասպաները կջանային կարելի եղածին չափ շուտ հասնել Չանդըրը: Կառապանները անոնց ցանկութեանն օգտուեցան, և ճամփուն ընթացքին հաճախ մեղ վար իջեցուցին բարձունքներու ստորոտը, թե՛ գնացքը երազելու և թե՛ մանավանդ իրենց ձիերուն տաժանքը մեղմելու համար:

Այդպես հետիտն, բնական է ավելի գոհ էինք, որովհետեւ ոչ միայն կփրկվեինք կառքերու ցնցումներեն,—ինչ որ մեծագույնն էր մեր հոգեբուն,—այլ առիթ կունենայինք համախումբ մնալու, իրարմե լուր առնելու, նույնիսկ շաղակրատելու, երբեմն բոլորովին ապշեցուցիչ թեթևությամբ մը, իբր թե այդ ճամփորդութեան ծայրը աքսորը չլլար:

Հետզհետե լուր առինք նախորդ օրվան հիվանդներուն վրա: Բացի ծերունի Վրթանես Փափազյանեն, որ շատ տկար կմնար, մյուսները բաղդատաբար լավ դրութեան մեջ էին:

Բայց Կոմիտասի վիճակը շատ ծանրացած էր: Կըսեին թե այլևս ժանտարմաներով չի հետաքրքրվիր բնավ, և իր մտավախութիւնը անոնց մասին բոլորովին անհետացած է, սակայն շարունակ կխոսի Պոլիս թողած թուղթերուն վրա, պոռալով թե ի՞նչ պիտի ըլլան իր աշխատութիւնները: Զինքը հանդարտեցնելու համար ըսեւ էին թե անգամ մը որ Չանդըրը հասնինք, դուրին է իր թուղթերը և գիրքերը բերել տալ, և ավելի հանգստութեամբ կրնա իր աշխատութիւններուն վերադառնալ, բայց չէին կրցեր համոզել:

Ասիկա նոր երևույթն էր իր ջղագրգռութեան, որ նույն օրը մշտապես պիտի արտահայտեր ճամփու ընթացքին, մանավանդ կեսօրի վերջ և Չանդըրը մոտեցած ատեննիս:

Այս վերջին երևույթին մեջ, իր ջղազրգուծությունը կերևա բոլորովին սուր և վրդովիչ հանգամանք մը ունի որ նույնիսկ շատեր որոնք իրմով չէին հետաքրքրված մինչև այդտեղ, հիմա հաճախ կխոսեին իր վրա, և իր «հիվանդության» ալ վրա, և վախ կհայտնեին որ հետևանքը կրնա ծանրագույն բան մը ըլլալ:

Ոմանք ալ կզարմանային թե ինչպե՛ս Կոմիտաս այսպէս հանկարծ փոխվեցաւ: Իրոք բանտին մեջ, ինչպէս ճամփու ընթացքին, մինչև Բավլի, Կոմիտաս երբեք արտակարգ մտահոգություն մը ցույց չէր տված: Երբ դեռ բանտն էինք, կատակ մը կնկատեի եղածը, և այն համոզումը ունի թե շուտով սխալը կզարմանայ: Այնքա՛ն հեռու էր սե մտածումներն որ առհասարակ շուրջինները կմխիթարեի և կբաջալերեի, ամեն մարդու սիրտ կու տար, կջանար վանել անոնց մոտ արմատ ձգած անհուսությունն ու մտավախությունները: Ասիկա պարզապէս կհայտնեի թե ներքնապէս անգործ կմնա: Եվ այս ներքին անգործություն է որ սովորաբար աբիւրյուն կանվանենք: Կոմիտաս, մեր մեջ, իրապէս մեկն էր ամենն արիններէն:

Արամ Անտոնյան քանի մը տող քաղելի հետո Բյուզանդ Քեչյանի և ղոկտ. Թորգոմյանի հուշերեն Կոմիտասի արի կեցվածքին մասին արքայի օրերուն, կշարունակե.

«Անոնք որ զինքը այդպէս տեսի չէին, չէին կրնար ըմբռնել թե անշշան միջադեպը,— ժանտարմայի մը կողմէն դործված պարզ ու անհետեանք կոպտություն մը որ իրեն դեմ ալ չէր ուղղված,— կրցաւ մեկ վայրկյանն մշտաբար իր մեջ քանդել այդ հոգեկան անգործությունը: Ասիկա պարզապէս հանելուկ մը կթվի իրենց:

Խնդիրը հոն է սակայն որ այդ ներքին անգործությունը անեղծ մնացած էր իր մեջ, երբ Բավլիի միջադեպը պատահեցաւ: Չեմ կարծիր:

Կոմիտաս բանտին մեջ, ինչպէս ճամփուն վրա, շրջապատված մեաց այն մարդոցմէն որոնք առաջին վայրկյանն իսկ մտահոգությունը ունեցան թե մեր ձեռքակալությունը պարզապէս մահվան դատապարտություն մըն է, և թե ուր կամ կանուխ բոլորս ալ պիտի զոհվինք ունէ՛ տեղ, ունէ՛ պատրվակով ու ո՛ւնէ՛ եղանակով: Անշուշտ այսպէս խորհողներուն ամենքն ալ ընհատակվեցան, ոմանք նույնիսկ առաջին ազատողները եղան, բայց վերջապէս մինչև իրենց փրկությունը, ամեն օր, ամեն ժամ, գրեթե ուրիշ բանի վրա շխտեցան, այլ միայն մեղի վիճակված արկածին այդ սարսափելի ելքին վրա: Ասոնց մեջ պատմության հմուտ անձեր կային,— կհիշեմ լոկ Քելեկյանն ու Քեչյանը, որոնք իրենց հոստեսության, կամ իրենց բառով՝ հեռատե-

սության ուժ տալու համար օրինակներ կրեւորեն ֆրանսական մեծ հեղափոխության արհաւիրքի շրջանն, թվելով շարան-շարան գլուխները բոլոր ականավոր մարդոց զորս կիշեռքին հնձած էր, և նմանության եզրեր կգտնեին, ավելի ճիշտը՝ կստեղծեին անոնց և իրենց միջև:

Կոմիտաս կլսեի այս ամենը, և շատ հաւանականաբար, գրեթե ամեն օր և ամեն առթիւ կրկնվող այդ զարհուրելի պատմությունները, մինչև մեր Բավլի հասնիլը արդեն բանդեր էին իր հոգեկան անգործությունը, ա՛յնքան որ պզտիկ պատճառ մը կրնար տեղի տալ ոչ միայն պարզ ու ժամանակավոր ջղազրգուծության մը, այլ նույնիսկ ավելի ծանր մտքի խանգարման մը: Չմոռնանք որ իր ֆիզիկական «տեսակ մը» դրությունն ալ, զոր երբեք պետք չէ աչքի հեռացնել, զինքը շատ տրամադիր կդարձնէր այդ կարգի տագնապի մը:

Իրերը այնպէս բերին որ ժանտարմային միջադեպը ըլլա այդ պատճառը: Բայց այդ միջադեպը իր մեջ բան մը չխախտեց, այլ պարզապէս իրմեջ արդեն իսկ խախտած բանի մը հայտնության տեղի տվաւ: Եթե այդ միջադեպը պատահած ալ չըլլար, ուրիշ ո՛ւնէ բան, մեզմե մեկուն կողմէն եղած անհարկի ակնարկություն մը, կատակ մը, կրնար պատճառ դառնալ միևնույն ջղային տագնապին:

Ասոր ապացույցը սա է որ ժանտարմաները, որոնք այնքան մտավախություն կպատճառեին իրեն, վերջնականապէս մոռցաւ, բայց իր ջղազրգուծությունը մնաց, ուրիշ երկվույթ մը ստանալով:

Եվ ավելի հատկանշական ապացույց մըն է սա պարագան,— ինչպէս Չանդրըր հասնելու ետքը տեղեկացանք,— որ իր ջղազրգուծության այդ նոր երևույթին հայտնության պատճառ դարձած էր իր ճամփու ընկերոջ, Պալաքյան վարդապետի կողմէն եղած պարզ ու անմեղ հարցում մը թե արդոք ձեռքակալվել են առաջ ունէ կարգադրություն ըրած էր իր ձեռագիրներուն փրկության համարը:

Կոմիտաս երբեք վար չիջաւ ճամփու ընթացքին, ինչպէս չիջան նաև եայլներու մեջ թառած իր բախտակիցները:

Դժբախտաբար Արամ Անտոնյան չավարտեց արքայի իր հուշերը: Ընդհատեց զանոնք մեկնէ՛ հավանաբար Արամուտի վարչության հետ անհասկացողության մը պատճառով: Այնպէս որ լրիվ մեղ ծանոթ չեղան Կոմիտասի և իր ընկերներուն անցուցած օրերը Չանդրըրի մեջ, այն մանրամասնություններով զորս ի վիճակի էր տալ միայն ինքը Անտոնյան: Ան կարավանը կրեւոր կհասցնէ մինչև Թյուրքի մոտ, շարաշուք այն վայրը ուր ինք, ճիշտ ու ճիշտ 81 օր վերջը, այն է օդոստոս

6-ին՝ կառքի դժբախտ արկած մը պիտի ունենար երբ 26 ընկերներու հետ Չանդըրընէն էնկլորի կտարվեր, — դժբախտութիւն որ հիվանդանոց պիտի պահէր զինք ատեն մը և պիտի փրկէր զայն այն սպանդեն որուն իր ընկերները զոհ պիտի երթային էնկլորիեն մեկնելէ քիչ հետո: Անոր այդ արկածեն շաբաթ մը ետք, օգոստոս 13-ին, միշտ «Թյունեյի այդ տխրահամբավ խանին առջև էր որ ոչխարներու պես պիտի մորթվէին Վարուժանըն ու Սեակը, իրենց նույնքան դժբախտ երեք ընկերներուն, Օրթագյուղի հացագործ Արթին աղայի, կազմարար Օննիկ Մաղադաճյանի և երկաթագործ ուրֆացի Վահան Քեհայանի հետ, հինգն ալ թէկունեն կապված և բոլորովին մերկացված, որպէսզի իրենց հազուատներն ու ներքնազգեստները չկտրատվին, շարյունոտին, չաղտոտին, արժեքէ շիջանան»:

Արամ Անտոնյան Կոմիտասը կթողու կարավանը Թյունեյ մեկնելէ առաջ, հիշելով միայն որ ան Գալեճիքէն բաժնվելէ հետո կառքեն երեք վար շիջավ ճամփու ընթացքին:

Եվ թող ընթերցողը մեզ թույլ տա որ դիմենք աքսորի իր միջու ընկերներու հուշերուն ալ, ճանչնալու համար այն քանի մը շաբաթը զոր Կոմիտաս անցուց աքսորի մեջ: Եթէ շատ բան չգիտցանք դժնդակ շաբաթներուն մասին զորս Այաշի աքսորականներն ապրեցան իրենց եղբրական վախճանէն առաջ, Չանդըրը տարվածներուն մասին ավելի լուրեր ունեցանք, վերապրողներու հուշերուն շնորհիւ: Իրենց հուշերը գրեցին, օրինակ, Գրիգորիս վրդ. Պալաքյան (հետո եպիսկոպոս), Միքայել Շամտանճյան, Բյուզանդ Քեչյան, Սարգիս Սրենց, զոկտ. Նազգաշյան, Հայկ Խոճասարյան, ավելի կամ նվազ մանրամասնութեամբ: Անոնք իրենց հուշերուն մեջ խոսեցան Կոմիտասի մասին ալ, հնարավոր դարձնելով որ զայն ճանչնանք նա՛ւ այն օրերուն՝ երբ հոգիով ու շիղերով ամուր այն մարդը որ Կոմիտասն էր, հետզհետե ցնցվի ներսեն, ու հոգեկան վերք մը իր ներսը բանի, զայն հասցնելու համար վերջնական փլուզումի մը:

Պալաքյան վարդապետ կպատմէ թէ աքսորականները ինչպէս ժամանեցին էնկլորի, և թէ ինչպէս ճամփու հանվեցան հոնկէ դեպի աքսորավայր, կնկարագրե իրենց սարսուռ երբ կառքերու շարանը, էնկլորին իրենց հոտին ձգելով, մտավ սարերու և ձորերի դարապտույտ անհարթ ճամփաներու մեջ. «Քանի մեր ճամփան կշարունակեինք և

մարդաբնակութիւններն կհեռանայինք, այնքան մեր հոգիները կխռովէին և մեր մտքերը շարագուշակ մտածումներով ինքնալիւումի կենթարկեինք: Զի ամեն ապառաժի և ամեն ծառի ետև պահվրտած ավաղակներ տեսնել կկարծեինք, և ամեն ծառն վար ձգված կախորաններ կախաղանի շվան կկարծեինք... Հայ ժողովրդի շինական երգերու վարպետն ու անզուգական վարդապետը հայր Կոմիտաս, որ մեր կառքին մեջ կգտնվէր, արգեն մտքի տարօրինակ տրամադրութիւններ կըրցուցներ, և հաստարմատ ծառերը շարժուն և հարձակող ավաղակներ կարծելով, միշտ իր գլուխը վերարկուի փեշերուն ներքև կջանար թագցնել, որսորդի երկյուղեն ավաղի տակ գլուխը թաղող կաթալներու նման: Կթախանձեր որ «Պահպանիչ» ըսեմ իր գլխուն վրա, հուսալով վերագտնել իր խռովահույզ հոգիին հանդարտութիւնը»:

Կոմիտասի մասին աքսորի իր հուշերը պատմեց նաև Հայկ Խոճասարյան: Նախկին տնօրէն Մայր վարժարանի, և հետո Բերայի էսայան վարժարանի՝ Խոճասարյան աղագային երեսփոխան ալ էր, մեկն էր կեդրոնի խմբակցութեան ամենէն կարկառուն անդամներէն, և մաս էր կազմած Հարստահարութեանց հանձնաժողովին: Եվ սակայն միջնորդութեանց շնորհիւ կըրցավ աքսորեն դառնալ, և հայ կյանքի մեջ դեր կատարեց հետադային ալ Պոլիս թէ Ամերիկա: Խոճասարյան կգրէ իր հուշերուն մեջ.

«Ապրիլ 24-ին Պոլիսէն աքսորված հայ մտավորականներու շարքին մեջ էր նաև Կոմիտաս վարդապետ: Երեք հարյուրի մոտ ձերբակալայններու մեջ ամենէն ընկճվածը ինքն էր. իր արվեստագետի նուրբ և զգայուն հոգին չէր կրցած տոկալ այսքան ծանր ցրնցումի մը, և դիտակ՝ թէ ճակատագիրը վաղվան համար ինչ վերապահած է իրեն, մահվան արհավիրքի մեջ կապրեր: Որոշ էր որ կյանքի պահպանման բնազդը այլևս լռեցուցած էր իր մեջ ամեն խորհուրդ և նախասիրութիւն: Բանտին մեջ հետո դեպի Չանկըրի աքսորի տաժանագին ուղևորութեան բովանդակ տեղութեանը, գլուխը երկու ձեռքերուն մեջ առած, ինքնամփոփ և անխոս, արձանային լուրջութեամբ կպահէր, անհաղորդ իր շուրջը անցած-դարձածին: Ի՛նչ դառն հակադեցութիւն. ընկերային շրջանակի մեջ ևս ճանշրցած էի զինքը. միշտ զվարթ և ժպտուն»:

⁴ Հայ Գողգոթան, էջ 92—93:

⁵ «Կոմիտաս վարդապետ. անձնական հուշերէս», «Հայաստանի կոչնակ», 1936, թիվ 1, էջ 11: